

Illumination of the of Imam Reza Shrine (AS) in the Safavid Period Based on the Historical Documents of Astan Quds Razavi

Roohafza Ghodoosi^{*1} iD, Mona Soltani² iD

¹ Faculty Member of Handicrafts Department, Faculty of Art, University of Bojnord, Bojnord, Iran.

² Faculty Member of Carpet Department, Faculty of Practical Art, University of Art, Tehran, Iran.

(Received: 21 Nov 2022, Received in revised form: 4 Apr 2022, Accepted: 22 Jun 2023)

Providing lighting to the holy shrine of Imam Reza (a.s.) in the city of Mashhad in Iran is one of the requirements that has been the concern of the custodians and caretakers of the holy shrine of Razavi in all historical periods from the beginning of the formation of the holy shrine until now. Many endowments and financial and administrative documents from the Safavid period have remained. Many of these documents are related to how the Holy Shrine was illuminated in the Safavid period. The number of endowments and financial and administrative documents related to lighting from the Safavid period onward shows the importance of providing it in the Razavi shrine. Investigations show that so far, many researches have been conducted with the aim of investigating and identifying the shrine's lighting devices left over from different historical periods. This is despite the fact that today there are few examples of a large number of these devices left. Various factors such as war and looting and converting gold and silver lighting devices into coins caused that many objects from the Safavid period and before did not remain. Therefore, it is not possible to know the lighting of the Razavi Shrine only by examining the lighting devices in the Astan Quds Museum and Treasury. Lighting devices are types of objects that were placed in different places of the holy shrine and in this way they caused light. Lighting materials also included the types of fuel required for lighting devices, the frequency of their names being repeated in endowments and documents shows that they were used a lot in the Holy Shrine. According to the content of the remaining historical documents, identifying and examining the historical documents and documents related to the lighting of the shrine in the Safavid period will play an important role in understanding how the lighting of the shrine was done from different aspects in this historical period. The purpose of this article is to know how the shrine was lit in the Safavid period, the methods of providing it and the types of lighting materials and devices based on the content of the endowments and

financial and administrative documents of Astan Quds. This research is of a qualitative type, which was carried out in a descriptive-analytical way, and the data were collected based on library and documentary studies and the examination of documents and endowment letters left in Astan Quds Razavi. After examining the documents and samples of the remaining lighting objects in the museum and treasury of the Holy Shrine of Imam Reza (AS), the results show that the use of lighting was one of the most important and first uses of Astan Quds in the Safavid period. This has led to the development of the administrative structure of Astan Quds and the employment of people in various jobs related to the lighting of the shrine... Also, in this period, a wide range of lighting devices and materials were used, which were provided from the place of oblation and endowment

Keywords

Shrine of Imam Reza (As), Illumination, Lighting Objects, Endowment Documents, Safavid Period.

Citation: Ghodoosi, Roohafza; Soltani, Mona (2023). Illumination of the of Imam Reza shrine (AS) in the Safavid period based on the historical documents of Astan Quds Razavi, *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 28(1), 15-25. (in Persian) DOI: <https://doi.org/10.22059/jfaup.2023.361097.672885>

روشنایی حرم امام رضا (ع) در دوره صفوی با تکیه بر اسناد تاریخی آستان قدس رضوی

روح افزا قدوسی*^۱، منا سلطانی^۲

^۱ عضو هیأت علمی گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران.

^۲ عضو هیأت علمی گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۳۰، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مجله علمی و پژوهشی

چکیده

تأمین روشنایی حرم امام رضا (ع) از الزاماتی است که همواره مورد توجه متصدیان امور آستان مقدس رضوی بوده است. تعدد وقف‌نامه‌ها و اسناد مالی و اداری مرتبط با روشنایی از دوره صفوی به این سو نشان از اهمیت این امر در حرم رضوی دارد. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که برقراری روشنایی حرم امام رضا (ع) در دوره صفوی به چه طریقی صورت می‌گرفته است. هدف مقاله نیز شناخت چگونگی روشنایی حرم در دوره صفوی، روش‌های تأمین آن و انواع مواد و وسایل روشنایی با تکیه بر محتوای وقف‌نامه‌ها و اسناد مالی و اداری آستان قدس است. این پژوهش از نوع کیفی است که به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده است. داده‌ها بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی جمع‌آوری شده‌اند و در این راستا حدود ۲۵ وقف‌نامه و ۱۱۰ عنوان سند شناسایی و بررسی شده است. نتایج حاصل نشان می‌دهد که مصرف روشنایی جزء مهم‌ترین و اولین مصارف آستان قدس در دوره صفوی بوده است. این امر خود توسعه ساختار اداری و به‌کارگیری اشخاص در مشاغل گوناگون مرتبط با تأمین روشنایی حرم را در پی داشته است. همچنین در این دوره طیف گسترده‌ای از وسایل و مواد روشنایی مورد استفاده قرار می‌گرفته که تأمین آنها از محل نذر و وقف بوده است.

واژه‌های کلیدی

حرم امام رضا (ع)، روشنایی، اشیاء روشنایی، اسناد وقف‌نامه، دوره صفوی

استناد: قدوسی، روح افزا؛ سلطانی، منا (۱۴۰۲). روشنایی حرم امام رضا (ع) در دوره صفوی با تکیه بر اسناد تاریخی آستان قدس رضوی. هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۲۸(۱)، ۱۵-۲۵.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jfaup.2023.361097.672885>

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۵۱۸۷۱۰۴۵، E-mail: r.ghodusi@ub.ac.ir

مقدمه

بسیاری با هدف بررسی اشیاء تاریخی روشنایی حرم موجود در موزه و خزانه آستان قدس رضوی صورت گرفته است که نتایج آنها در قالب کتب، پایان‌نامه و مقالات منتشر شده است. اما دستیابی به درک صحیحی از روشنایی حرم مطهر امام رضا (ع) مستلزم بررسی کلیه مستندات تاریخی و تطبیق اطلاعات حاصل از آنها با یکدیگر است. بنابراین این مقاله با تکیه بر اسناد تاریخی درصدد پاسخ به این سؤال است که برقراری روشنایی حرم رضوی در دوره صفوی چگونه صورت می‌گرفته است. از اهداف این پژوهش می‌توان به شناسایی نحوه برقراری روشنایی و منابع تأمین آن، همچنین انواع مواد وسایل روشنایی مورد استفاده در حرم مطهر در دوره صفوی اشاره کرد. در این راستا علاوه بر بررسی کتب تاریخی و اشیاء روشنایی موزه و خزانه آستان قدس رضوی، حدود ۲۵ وقف‌نامه و ۱۱۰ عنوان سند مرتبط با موضوع پژوهش شناسایی و بررسی گردیده است.

توسعه حرم مطهر امام رضا (ع) در دوره صفوی و طبع آن افزایش تعداد زائران و ضرورت تأمین نیازهای آنها، توسعه تشکیلات اداری آستان قدس رضوی را در پی داشت. در این میان تأمین روشنایی حرم مطهر یکی از مهم‌ترین امور جاری و وظایف تعریف‌شده در آستان قدس رضوی بود. برقراری روشنایی در حرم مطهر تا آنجایی اهمیت داشت که امری پرفضیلت نیز محسوب می‌شد و بسیاری از طبقات اجتماعی در آن نقش داشتند. امروزه آستان قدس رضوی دارای مجموعه ارزشمندی از اسناد تاریخی مرتبط با روشنایی حرم از دوره صفوی به این سو است. محتوای این اسناد شامل هزینه‌های روشنایی و منابع تأمین آن، نوع مواد روشنایی و میزان مصرف آنها، انواع وسایل روشنایی، زمان‌ها و ساعات روشنایی، اماکنی که باید روشن شوند، وقف‌نامه‌ها و نذورات روشنایی، بخش‌های اداری و مشاغل مرتبط با روشنایی حرم مطهر است. تاکنون پژوهش‌های

روش پژوهش

این پژوهش بر مبنای هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها با استفاده از دو روش استنادی (منابع کتابخانه‌ای) و میدانی صورت گرفته است. علاوه بر کتب و متون تاریخی، حدود ۲۵ وقف‌نامه و ۱۱۰ عنوان سند تاریخی مرتبط با موضوع پژوهش شناسایی و بررسی شده است. در نهایت داده‌ها مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفتند.

پیشینه پژوهش

بررسی منابع موجود نشان می‌دهد تمرکز اکثر مقالات مرتبط با موضوع پژوهش بر روی وسایل روشنایی حرم امام رضا (ع) که امروزه در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند بوده است. تنها در برخی از کتب مرتبط با تاریخ آستان قدس می‌توان به اطلاعات ارزشمندی در خصوص چگونگی روشنایی حرم رضوی در دوره‌های مختلف تاریخی دست یافت. باین حال هیچ‌یک از پژوهشگران به‌صورت منسجم به موضوع روشنایی حرم در دوره صفوی نپرداخته و آن را از وجوه مختلف بررسی نکرده‌اند. چنانکه جلالیان در مقاله «مطالعه و تحلیلی بر موقوفات ضریح مطهر امام رضا علیه‌السلام از دوره صفوی تا عصر قاجار»، به بررسی ۸ وقف‌نامه ضریح مطهر رضوی پرداخته که ۲ وقف‌نامه آن متعلق به دوره صفوی و مرتبط با وقف املاک و مستغلات به‌منظور تأمین روشنایی ضریح امام رضا (ع) است. میثم جلالی در مقاله «پایه شمعدان‌های صفوی موجود در موزه آستان قدس رضوی» چند نمونه پایه شمعدان موجود در موزه را معرفی کرده و به بررسی فرم و تزیینات و کتیبه آنها پرداخته است. مهناز شایسته‌فر و لیلا محمدیان نیز در مقاله «بررسی نقوش و کتیبه‌های تزیینی آثار روشنایی موزه آستان قدس رضوی مشهد» پس از توصیف انواع نقوش، طرح و نقش‌های به‌کاررفته در آثار روشنایی دوره‌های صفوی و تیموری موجود در موزه آستان قدس را بررسی کرده‌اند. مریم فراست در مقاله «بررسی مضامین خط‌نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوران صفوی، موزه ملی» به توصیف فلزکاری دوره صفوی و خصوصاً شمعدان‌ها و قندیل‌های دوره صفوی که در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند پرداخته است. روح‌افزا قدوسی در *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد خود* با عنوان «بررسی و مقایسه روشنایی و اشیاء مربوطه در حرم مطهر امام

رضا (ع)، دوره‌های صفوی و قاجار»، سیر تحول روشنایی آستان قدس به‌خصوص در دوره قاجار را بررسی کرده است. کتاب *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی* (کلویانیان، ۱۳۵۵)، اطلاعاتی را در ارتباط با برقراری روشنایی در حرم مطهر در اختیار می‌گذارد. علی مؤتمن در کتاب *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی* (۱۳۴۸) در بخشی به اشیاء روشنایی و آداب برقراری آن اشاره کرده است. اطلاعات دو کتاب اخیر در کنار بررسی اسناد و وقف‌نامه‌های روشنایی، در شناخت پیشینه روشنایی و مناصب مرتبط با امر روشنایی در حرم مطهر رضوی حائز اهمیت است.

مبانی نظری پژوهش

پیشینه روشنایی در حرم مطهر امام رضا (ع)

بارگاه مطهر امام رضا (ع) از سال‌های نخست قرن سوم هجری (سال ۲۰۳ قمری) که آن حضرت در آنجا مدفون شدند همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. بسیاری از حکمرانان، توانگران و دوستاناران امام رضا (ع) گران‌بهارترین اموال خود، اعم منقول و غیرمنقول را وقف بارگاه ایشان کردند تا موجبات عمران و آبادانی روضه رضویه و رفاه و آسایش زائرین و مسافران آن را فراهم آورند. (سلطانی و احمدی، ۱۳۹۷، ۱۲۵)

در این میان تأمین نور و روشنایی حرم مطهر از مهم‌ترین اقداماتی بوده که همواره مورد توجه متولیان امور آستان قدس و همچنین واقفان و زائران حرم رضوی بوده است. وقف و اهدا انواع لوازم و مواد روشنایی در دوره‌های مختلف تاریخی و وجود وقف‌نامه‌های متعدد، به‌ویژه از دوره صفویه به این سو، حکایت از این امر دارد. از چگونگی تأمین روشنایی حرم پیش از دوره صفوی اطلاعات دقیق و موثقی در دست نیست. کلیه اطلاعات موجود نیز مبتنی بر روایات تاریخی و نمونه لوازم روشنایی بسیار انگشت‌شماری است که در موزه و خزانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. روایت مندرج در کتاب *کشف‌الغمه فی معرفه‌الایمه* نخستین اطلاعات مرتبط با روشنایی حرم است که علی مؤتمن نیز در کتاب *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی* به آن اشاره کرده است. مطابق این روایت در دوره سامانیان (قرن چهارم هجری) «دو نفر مأمور از ری به بخارا نزد امیر نصر بن احمد^۱ می‌رفتند، در بازگشت از بخارا یکی از آنها به مشهد مشرف می‌شود، هنگام ورود که نزدیک غروب بوده متولی حرم را می‌خواهد و از

در دوره صفوی را می‌توان به دو دوره پیش از سلطنت شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) و پس از آن تقسیم کرد.

دوره نخست شامل دوره سلطنت چهار پادشاه اول صفوی (شاه اسماعیل اول، شاه‌طهماسب اول، شاه اسماعیل ثانی و سلطان محمد خدابنده)، از سال ۹۰۷ تا ۹۹۶ قمری است. مستندات موجود از این دوره تنها شامل دو وقف‌نامه، «عتیق علی منشی» به تاریخ ۹۳۱ قمری و «خواجه علاءالدین خافی (خوافی)» به تاریخ ۹۳۳ قمری و یک پایه شمعدان استوانه‌ای متعلق به دوره شاه‌طهماسب اول است. اما روایت‌های تاریخی گویای استفاده گسترده از روشنایی در حرم رضوی پیش از حاکمیت شاه‌عباس اول است.

در جلد سوم کتاب *زندگی شاه‌عباس اول* در ذکر اقدامات عمرانی او در سال ۱۰۱۰ قمری آمده است: «چون از بسیاری شمع و پیه‌سوز دود بسیار بر گنبد حضرت نشسته بود، و روز فی‌الجمله تاریک بود، به دستور وی بر گنبد دو روزن بزرگ گشودند و به پنجره‌های آهنین مستحکم ساختند ... و درون گنبد را بار دیگر نقاشی کردند» (فلسفی، ۱۳۷۵، ۸۶۰). منازعات سیاسی و جنگ‌های داخلی را می‌توان از مهم‌ترین دلایل کمبود مستندات تاریخی در این برهه دانست. چنانکه «پس از جلوس شاه محمد خدابنده، بر سر جانشینی‌اش بین سران قزلباش کشمکش در میان بود، در نتیجه سپاهی از هرات به سرکردگی علی‌قلی خان شاملو بیگلربیگی هرات و سپاه دیگری از ترکمان عازم خراسان شدند. در این میان مرتضی قلی خان، حاکم مشهد درصدد فراهم آوردن سپاهی عظیم درآمد و برای این کار مخارج زیادی را به هدر و انعامات بسیاری می‌داد. با اتمام منابع مالی، دست به اموال خزانه آستان مقدس گشود و همه قندیل‌ها و شمعدان‌های طلا و نقره را سکه زد و صرف علوفه و مرسومات لشکریان سپاه خود کرد» (ترکمان، ۱۳۸۲، ۲۷۶).

همچنین اسکندربیک ترکمان در خصوص حمله عبدالؤمن خان ازبک به مشهد در سال ۹۹۸ هجری، مصادف با سومین سال جلوس شاه‌عباس اول می‌نویسد: «روضه مقدسه بباد غارت و تاراج رفت قنادیل مرصع و طلا و نقره و شمعدان که از حیز تعداد بیرون بود ... به دست ازبکان بی تمیز نادان درآمده آن گرانمایه را چون خرف ریزه بی‌بها به یکدیگر می‌فروختند» (همان، ۴۱۳). مجموعه این روایات نشان می‌دهد

تصویر ۲- پایه شمعدان مسی، سنه ۸۶۳ ه.ق، ارتفاع ۳۹ سانتی‌متر. مأخذ: (موزه آستان قدس رضوی)

او سؤال می‌کند که اگر امشب در حرم بمانم مانع و ناامنی نخواهد داشت، متولی جواب می‌دهد که مانعی ندارد. سپس از متولی درخواست چراغ می‌کند، متولی چراغی به او می‌دهد و در حرم را قفل کرده و می‌رود و آن شخص در حرم می‌ماند» (مؤتمن، ۱۳۴۸، ۲۵۴). ابن بطوطه نیز در سفر خود به مشهد در سال ۷۳۴ قمری، به ذکر توصیفی از مرقد امام رضا (ع) پرداخته و در آن به قندیل‌های نقره، شمعدان‌ها و چراغ‌ها اشاره می‌کند: «مشهد مکرم امام رضا قبه‌های بزرگ دارد. قبر امام در داخل زاویه‌ای است ... از سقف مقبره قندیل‌های نقره آویزان است ... و بروی قبر امام، قبر امیرالمؤمنین هارون‌الرشید واقع شده که آن هم صندوقی دارد و شمعدان‌ها و چراغ‌ها روی آن می‌گذارند» (ابن بطوطه، ۱۳۷۰، ۴۷۰). افروختن شعله‌ای در بالای قبر جزء آدابی است که امروزه نیز شاهد آن هستیم. مانند تصویر (۱) که تعدادی شمعدان لاله با شمع‌هایی روشن بر فراز قبر «پیرپالان دوز»^۲ دیده می‌شود.

مطابق روایتی که خواندمیر در جلد سوم کتاب *تاریخ حبیب‌السیر فی‌الخبار افراد بشر* از وقایع دوره تیموریان آورده است، اوایل ماه شعبان سال ۸۲۰ قمری شاه‌رخ تیموری به جهت زیارت حرم امام رضا (ع) «بدان روضه منوره تشریف برد و لوازم طواف بجای آورد و قندیلی را که از سه هزار مثقال طلا ساخته بودند بر سبیل نذر از سقف گنبد مقبره درآویخت» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ۶۰۲-۶۰۳). پایه شمعدان مسی به تاریخ ۸۶۳ قمری، وقفی درویش مسعود بن الحسن الخادم (تصویر ۲)، همچنین قندیل سیمکوب و زراندود از دیگر مستندات تاریخی روشنایی حرم رضوی در دوره تیموری است.

روشنایی حرم رضوی در دوره صفوی

در راستای سیاست‌های مذهبی صفویان و نهادینه کردن مذهب تشیع در ایران، مقابر امامان و امامزادگان به‌عنوان مکانی برای اشاعه فرهنگ شیعی در مرکز توجه قرار گرفت. از جمله این اماکن، آستان مقدس امام رضا (ع) به‌عنوان تنها آرامگاه امامان شیعه در ایران بود. از پیامدهای این امر افزایش چشمگیر موقوفات و تعداد زائران حرم مطهر، توسعه و گسترش حرم رضوی و به طبع آن شکل‌گیری و توسعه تشکیلات اداری آستان قدس رضوی بود. از جمله ملزوماتی که در این دوره بسیار به آن توجه شد، تأمین روشنایی حرم بود. تعدد وقف‌نامه‌ها و اسناد اداری و مالی با موضوع روشنایی، وجود بخش‌های اداری منظم و مشاغل مختلف که وظیفه تأمین و مدیریت روشنایی حرم را بر عهده داشتند، نشان‌دهنده اهمیت و ضرورت این امر است. مستندات مرتبط با روشنایی حرم رضوی

تصویر ۱- مقبره پیر پالان دوز، عکاس: صانع، دوره پهلوی. مأخذ: (مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

تشکیلات روشنایی حرم رضوی در دوره صفوی

در اسناد روشنایی (از سال ۱۰۱۰ تا ۱۱۳۳ قمری)، به تعدد نام بخش‌ها، مناصب و اشخاصی که وظیفه تأمین روشنایی حرم و بیوتات را بر عهده داشته‌اند و حتی میزان مواجب آنها قابل مشاهده است. در این میان می‌توان به بخش‌هایی چون «مشعل‌خانه»، «شماعی‌خانه»، «چراغخانه»، «عصارخانه» و مشاغل «مشعلدار»، «مشعلچی»، «مهرت مشعل‌دار»، «مشعل‌دارباشی»، «صاحب‌جمع شماعی‌خانه»، «مشرف شماعی‌خانه»، «مشرف روشنایی»، «چراغچی»، «چراغچی صحن»، «عصار» و «عزب محافظ قنادیل» اشاره کرد. بخش‌ها و مشاغل فوق اگرچه وظایف جداگانه‌ای را بر عهده داشتند اما در یک راستا و با یک هدف به‌منظور برقراری روشنایی، زیر نظر مشرف روشنایی و نایب‌التولیه آستان قدس با یکدیگر همکاری می‌کردند.

۱- مشعل‌خانه

مشعل‌خانه محل جمع‌آوری و نگهداری مشعل‌ها بوده و اشخاصی با عنوان مشعلدار و مشعلچی زیر نظر مشعلدارباشی و مهرت مشعلدار انجام‌وظیفه می‌کردند. به نظر می‌آید که وظیفه مشعلدار نگاهداری از مشعل‌ها بوده و مشعلچی شخصی بوده که مسئولیت روشنایی مشعل‌ها و نظارت بر آنها را در فضای باز چون صحن‌ها و بست‌ها بر عهده داشته است. به‌عنوان نمونه در میان سندی مربوط به سال ۱۰۸۵ قمری

که بسیاری از لوازم روشنایی حرم رضوی بر اثر حوادث تاریخی از بین رفته‌اند. پس از به حکومت رسیدن شاه‌عباس اول در سال ۹۹۶ قمری، شاهد افزایش چشمگیر مستندات تاریخی مربوط به روشنایی حرم مطهر امام رضا (ع) هستیم. در این دوره نذر و وقف از مهم‌ترین منابع تأمین روشنایی مورد نیاز در حرم رضوی بوده که به دو صورت انجام می‌شده است:

• **وقف غیر مستقیم:** وقف رقبه‌ای^۳ (مزرعه، چاه، کاروانسرا، دکان و جز آن) با هدف مصرف کل یا جزئی از درآمدهای حاصل از آن در جهت تأمین روشنایی حرم. از این دوره حدود ۲۳ وقف‌نامه (جدول ۱) باقی مانده است که مصارف آنها بر تهیه انواع سوخت مانند شمع، پیه و روغن چراغ بوده است.

• **وقف مستقیم:** وقف وسایل و لوازم روشنایی مانند قندیل و شمعدان و همچنین سوخت مانند انواع شمع‌ها توسط واقف یا نماینده او. علاوه بر وقف‌نامه‌ها، از سال ۱۰۱۰ تا ۱۱۳۳ قمری بیش از صدها برگ سند مالی و اداری در ارتباط با روشنایی حرم امام رضا (ع) موجود است. این اسناد دارای اطلاعات ارزشمندی در خصوص چگونگی تأمین روشنایی حرم رضوی، انواع سوخت (مواد روشنایی)، انواع وسایل روشنایی، تشکیلات اداری و صاحب‌منصبان امر روشنایی هستند. اکثر آنها اسناد مالی مرتبط با «هزینه‌های روشنایی» و «میزان مصرف مواد روشنایی و سوخت» است.

جدول ۱- لیست وقف‌نامه‌ها و واقفان روشنایی حرم امام رضا (ع) در دوره صفوی.

ردیف	نام واقف/وقف‌نامه	تاریخ وقف (هجری قمری)
۱	احمد بن ملک اسماعیل طوسی معروف به عتیق علی منشی (منجم‌باشی، نسخه خطی ۸۵۵۷، ۱۳۱ تا ۱۳۵)	۹۲۱
۲	خواجه علاء‌الدین خافی (خوافی) (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۷۶ و ۱۷۷)	۹۳۳
۳	بیک آغا خانم دختر اسماعیل‌بیک (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۲۴۲)	۹۹۷
۴	مهدی قلی‌بیک جغتایی (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۲۴۳)	۱۰۰۵
۵	گنجعلی‌خان حکمران کرمان (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۲۵۷)	۱۰۰۸
۶	شاه‌عباس اول (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۳۶)	۱۰۱۱
۷	شاه‌عباس اول (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۳۸)	۱۰۲۴
۸	صفی قلی‌خان بیگلربیگی مشهد مقدس (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۶۹)	۱۰۷۶
۹	بدرنسا خانم بنت داود (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۵۸)	۱۰۷۷
۱۰	عباسقلی‌خان شاملو بیگلربیگی خراسان (منجم‌باشی، نسخه خطی ۸۵۵۷، ۲۹۷ تا ۳۱۳)	۱۰۷۸
۱۱	حاج مرتضی قلی‌بیک خادم و غلام خاصه شریفه (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۵۴)	۱۰۸۲
۱۲	حاجی ابراهیم خادم روضه مقدسه سرکار فیض آثار (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۸۰ - ۱۸۸)	۱۰۸۴
۱۳	حاجی غلام محمد صدیقی (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۶۸)	۱۰۸۷
۱۴	میرزا ابوطالب رضوی (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۴۱)	۱۰۸۸
۱۵	شاه وردی خان (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۵۵ و ۱۵۶)	۱۰۹۱
۱۶	خواجه محمد هاشم و یازده نفر دیگر (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۴۱)	۱۰۹۱
۱۷	میرزا ابراهیم خادم (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۴۱)	۱۰۹۲
۱۸	میرزا سعدالدین محمد (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۸۷ و ۱۸۸)	۱۰۹۳
۱۹	آهو خانم والده میرزا ادهم (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۲۲۷)	۱۰۹۳
۲۰	میرزا محمدرضای مومتن‌السلطنه وزیر و پیش‌کار مملکت خراسان (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۹۸)	۱۰۹۶
۲۱	حاج محمد صالح ابن حاجی محمد سعید تاجر قزوینی (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۶۲)	۱۱۰۵
۲۲	میرزا نبی ولد عادل خان (طلایی، ۱۳۹۷، ۱۴۳)	۱۱۱۸
۲۳	رجبعلی بیک و عباسقلی بیک ولدان جعفرقلی بیک (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۷۳)	۱۱۱۸
۲۴	شاه سلطان حسین صفوی (مولوی، ۱۳۵۳، ۹۱ و ۹۲)	۱۱۱۹
۲۵	جعفرقلی بیگامیر شکارباشی خاصه شریفه و خادم آستانه منوره (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ق، ۱۷۷ - ۱۸۳)	۱۱۲۵

آستان قدس انتخاب و نامبرده مسؤول حسن اجرای وظایف کارکنان روشنایی و نظارت بر میزان مصارف و هزینه‌های مورد نظر و جلوگیری از حیفومیل اسباب و وسایل روشنایی حرم مطهر بوده است» (سوزنچی کاشانی، ۱۳۸۱، ۱۲۳).

مواد و وسایل روشنایی حرم رضوی در دوره صفوی

بررسی اسناد و مدارک موجود نشان می‌دهد که تهیه و تدارک روشنایی حرم امام رضا (ع) در دوره صفوی شامل مواد روشنایی (پیه، موم، شمع و قتیله و روغن چراغ) و وسایل روشنایی (شمعدان‌ها، قنادیل، مشعل‌ها و...) بوده است. با توجه به مصرفی بودن مواد روشنایی و نیاز مداوم به آنها، کلیه ۲۴ وقف‌نامه روشنایی و بسیاری از هزینه‌های صورت گرفته در دایره روشنایی به تأمین این مواد اختصاص داشته است. نوع مواد روشنایی مانند نوع سوخت و مقدار آنها کاملاً متناسب با نوع وسایل روشنایی و میزان مصرف آنها تهیه می‌شده است. چنانکه در سند شماره ۲۷۵۴۰ صورت هزینه‌های خرید روغن چراغ مورد نیاز برای مشعل‌های حرم در ماه ربیع‌الاول ۱۰۱۱ قمری آمده است. در سند دیگری به تاریخ ۸۳ - ۱۰۸۲ قمری (سند شماره ۱۲۴۰۸)، هزینه شمع مصرفی شمعدان‌ها در یک سال ثبت شده است. در اسناد دوره صفویه به انواع شمعدان‌ها، قندیل‌ها، مشعل‌ها، پیه‌سوزها، فانوس‌ها و چهل چراغ‌ها و گل‌گیرها (مقراض) به‌عنوان وسایل و لوازم روشنایی حرم و بیوتات متبر که اشاره شده است. امروزه نمونه‌های بسیار معدودی از آنها باقی مانده است که در موزه و خزانه آستان قدس نگهداری می‌شوند. این نمونه‌ها شامل یازده شمعدان، یک قندیل و هفت گل‌گیر می‌باشد.

وسایل و لوازم روشنایی حرم رضوی در این دوره به دو شیوه وقف و خرید (از محل درآمدهای آستان قدس) تأمین می‌شدند. در این میان وقف یکی از مهم‌ترین روش‌های تأمین اشیای روشنایی بوده است. در مواردی مشاهده می‌شود واقفی به‌منظور تأمین سوخت وسیله روشنایی واقفی خود، طی وقف‌نامه‌ای رقبه‌ای را نیز وقف حرم کرده است. به‌عنوان مثال بدرنسا خانم بنت مرحوم داود به تاریخ ۷ ذیحجه‌الحرام سنه ۱۰۷۷ دکانی را وقف حرم مطهر می‌کند. مطابق وقف‌نامه مبلغ پنجاه دینار از محل درآمد موقوفه باید صرف تهیه شمع مومی برای فانوسی شود که واقف آن را وقف درب شمشادار دارلحفاظ نموده است (همدانی مستوفی، ۱۳۱۷ ه.ق، ۱۵۸).

محتوای اسناد و وقف‌نامه‌ها گویای آن است که مکان استقرار برخی از وسایل روشنایی و نوع آنها در حرم و یا سایر بیوتات متبر که مشخص بوده است. چنانکه شاه سلطان حسین صفوی طی وقف‌نامه‌ای در سال ۱۱۱۹ قمری «از مجموع شش دانگ مزرعه قاچودر و شش دانگ مزرعه قراول‌گاه و قنات عشرت‌آباد و هشت جریب زمین و قنات ابراهیم‌آباد و حاجی‌آباد و دو طاحونه و مزرعه سرآسیا، بخشی را به روشنایی چهار عدد شمعدان نقره در چهار گوشه ضریح حضرت رضا (ع) اختصاص داده است» (جلالیان، ۱۳۹۷، ۹۶). محتوای این وقف‌نامه نشان می‌دهد که چهار گوشه ضریح امام رضا (ع) در اواخر دوره صفوی دارای چهار عدد شمعدان نقره بوده است. همچنین در وقف‌نامه مرتضی قلی‌بیک، خادم و غلام خاصه شریفه به سال ۱۰۸۲ قمری به تأمین شمع شرفه‌های مشرفه ضریح و شمعدان صفا بالای سر و شمعدان پس‌پشت و شرفه در طلا از محل درآمدهای حاصل از موقوفه اشاره شده است.

(به‌شماره ۳۰۴۴۰) که موضوع آن پرداخت موجب کارکنان است، نام فردی با عنوان «میرغیاث» با لقب مهتر مشعلدار و تعدادی مشعلدار به چشم می‌خورد. تعدد اسامی مشعلداران که همگی زیر نظر مهتر مشعلدار فعالیت می‌کردند عبارت‌اند از: محمد اشرف، حاجی اقبال، میر سید محمد و مشهدی ملامحمد، صالح بن مولانا، تاج‌الدین.

۲- شَمَاعی‌خانه

«شَمَاعی‌خانه مکانی بوده است که در آن، با فراهم آوری پیه و موم، اقدام به تهیه انواع شمع، نظیر شمع گچی، شمع موم، شمع پیه و... می‌گردید» (جلالیان، ۱۳۸۹، ۲۰). وظیفه شمع‌ریزی و به عبارتی ساخت شمع بر عهده شمع‌دار بوده و عمل شمع‌را «شَمَاعی» می‌گفته‌اند. فراوانی لقب شمع‌دار در اسناد بسیار است و این چنین به نظر می‌آید با توجه به مصرف بالای انواع شمع، تعداد بسیاری در این حرفه مشغول کار بوده‌اند. «در روزگار صفویه صاحب جمع کسی را می‌گفتند که مسئول ضبط و تحویل نوعی از اموال دیوانی بود» (دهخدا به نقل از تذکره‌الملوک، ۱۳۷۳، ۴۵) و صاحب جمع شمع‌خانه یا شَمَاعی‌خانه، لیست اموال مورد نیاز که از سوی مشرف شَمَاعی‌خانه اعلام می‌شد، تنظیم و به ناظر بیوتات تقدیم می‌کرد و بعد از تأیید، قبض آنها را نوشته و وسایل مورد نیاز را تأمین می‌کرده است. مشرف شَمَاعی‌خانه ناظر بر کار شمع‌ان نیز بوده است.

۳- چراغ‌خانه

چراغ‌خانه محلی بوده که آنجا انواع چراغ‌ها نگهداری می‌شدند. در کتاب خلاصه‌التواریخ، در شرح حمله ازبکان به داخل حرم مطهر در سال ۹۹۸ قمری، به «خانه چراغ‌خانه» اشاره شده که در محل دارالسیاده قرار داشته و روزنه‌ای به بیرون نداشته است. چراغچی و چراغچی‌باشی کسانی بودند که در این حوزه فعالیت می‌کردند. وظیفه چراغچی رسیدگی به چراغ‌ها و روشن کردن آنها بوده و چراغچی‌باشی به نوعی رئیس چراغچی‌ها محسوب می‌شده و به انجام امور آنها رسیدگی می‌کرده است و چراغچیان زیر نظر او وظایف خود را پیش می‌بردند.

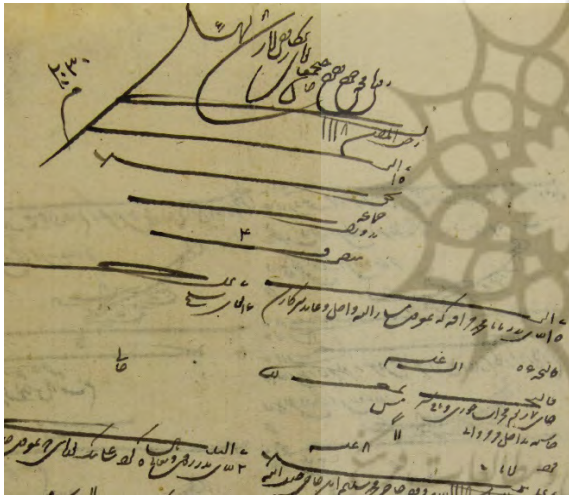
۴- عصار‌خانه

عصار‌خانه نام مکانی بوده که در آنجا روغن مورد نیاز برای سوخت اشیاء روشنایی از جمله مشعل، قندیل و پیه‌سوز از دانه‌های روغنی چون کنجد و کرچک گرفته می‌شد. عمل روغن‌گیری توسط شخصی به نام عصار صورت می‌گرفت. لقب عصار نیز در بین اشخاص مرتبط با روشنایی قابل مشاهده است. صاحب جمع عصار‌خانه نیز به نظر می‌آید مسئولیت ثبت و تحویل اموال و هزینه‌های مربوط به این بخش را عهده‌دار بوده است. از جمله در سندی به تاریخ ۳۸-۱۰۳۷ قمری (سند شماره ۳۱۷۹۷) با موضوع «تحویل وجوهات به صاحب جمعی عصار‌خانه»، از صاحب جمعی به نام «استاد محمدعلی» نام برده شده است.

۵- سایر

علاوه بر بخش‌ها و مناصبی که ذکر شد، مناصبی مانند «عزب محافظ قنادیل» و «مشرف روشنایی» نیز میان اسناد قابل مشاهده است. عزب محافظ قنادیل «وظیفه نظافت و رسیدگی به قنادیل را عهده‌دار بوده است» (سمیعا، ۱۳۶۸، ۱۴۲). مشرف روشنایی نیز به نحوی «ناظر بخش روشنایی بوده و آنچه از کتاب تذکره‌الملوک برمی‌آید، وظیفه او تعیین و برآورد بودجه و اعتبار مورد نیاز بوده است» (همان، ۱۲۲). چنانکه سوزنچی می‌نویسد: «به احتمال فراوان مشرف روشنایی را ناظر کل

که در فاصله‌های به این حلقه‌ها از سقف آویزان می‌شده است» (حاتمی، ۱۳۸۵، ۵۲). قندیل‌ها یکی از متداول‌ترین اشیاء روشنایی مورد استفاده در حرم مطهر امام رضا (ع) نیز بوده است. اسامی انواع مختلفی از آنها را می‌توان به‌وفور در اسناد به‌جای مانده از دوره صفوی مشاهده کرد. جنس این قندیل‌ها از طلا، نقره، برنج، مس، طال، مفرغ و فولاد بوده و در مواردی به تزئینات آنها نیز اشاره شده است. از جمله «قندیل مشبک»، «قندیل خیاره‌دار»، «قندیل مزین به سه ترنج مشبک»، «قندیل مطلا و زرک» (اسناد شماره ۳۴۸۷۴، ۳۴۶۴۹، ۳۴۹۸۳، ۳۴۳۷۱ و ۲۲۸۲۳). در صورت وجود الحاقاتی به قندیل‌ها، در اسناد از عبارت «مع» به معنای همراه (با)، مانند «قندیل برنجی مشبک مع بند و علاقه» استفاده شده است. «بند و علاقه» از اتصالات الحاقی قندیل‌ها بوده که در کنار زنجیر و یا به‌جای آن قرار گرفته و قندیل را از سقف می‌آویخته است و غالباً از ابریشم یا گلابتون یا ترکیبی از هر دو بوده که بیشتر جنبه تزئینی داشته‌اند. در برخی از اسناد نام واقف قندیل‌ها، همچنین مکان استفاده آنها ذکر شده است. به‌عنوان نمونه در صفحه ۱۸ سندی (شماره سند ۳۳۲۳۸) به تاریخ ۱۱۱۱ قمری با موضوع «دریافت وجوه نقدی و جنسی از بابت نذورات و حق الارض»، فهرستی از قندیل‌های نذری، با ذکر نام واقف آمده است

تصویر ۳- سند شماره ۳۴۹۴۸، مورخ رجب ۱۱۱۸ ه.ق. مأخذ: (مرکز اسناد آستان قدس رضوی).

تصویر ۵- پایه شمعدان برنجی با شیارهای متقاطع در بدنه، ارتفاع ۴۳ سانتی‌متر، واقف: محمد بن علی الحسینی کاشانی. مأخذ: (موزه آستان قدس رضوی)

۱- شمعدان‌ها

شمعدان‌ها از کاربردی‌ترین وسایل روشنایی حرم مطهر امام رضا (ع) در دوره صفوی بوده‌اند. اطلاعاتی که از شمعدان‌های این دوره در اسناد حرم ثبت شده است، شامل جنس شمعدان‌ها (طلا، نقره، مس و طال)، مکان استفاده از آنها (فوق ضریح، بالای سر مبارک و...) و در مواردی نام واقف و هزینه‌های تأمین و یا تعمیر آنها است. به‌عنوان نمونه در سندی (سند شماره ۳۴۹۸۴) با عنوان «روزنامه‌چه جمع و خرج صاحب‌جمعان سرکار فیض آثار سنه ایت‌ئیل، ایام رجب‌المرجب ۱۱۱۸» به خرید یک شمعدان مسی به ارزش ۲۲۰ دینار از بابت نذر بابا محمد مرآه (مراغه) اشاره شده است (تصویر ۳). در اسناد به‌ندرت به ابعاد، شکل و فرم و همچنین تزئینات شمعدان‌ها اشاره شده است. اما در سندی به تاریخ ۲۸ - ۱۰۲۷ قمری (سند شماره ۳۲۳۶۲) به شمعدانی با تزئینات آینه‌کاری اشاره شده است. علاوه بر اسناد فوق‌الذکر، حدود نه پایه شمعدان برنجی از دوره صفوی در موزه و خزانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. این پایه شمعدان‌ها دارای فرم استوانه‌ای به ارتفاع ۲۱ تا ۹۲ سانتی‌متر و فاقد جاشمعی یا مخزن سوخت هستند» (کفیلی، ۱۳۹۱، ۱۰۸). (تصاویر ۴-۵). بر این اساس به آنها «پایه شمعدان» اطلاق می‌شود. دهانه و کف این پایه شمعدان‌ها باز است و احتمالاً بر روی دهانه آنها قطعه‌ای دیگر جهت استقرار شمع (جاشمعی) و یا مخزنی برای ریختن پیه یا روغن سوار می‌شده است. در اسناد علاوه بر شمعدان‌ها به اشیاء مرتبط با آنها مانند «سینی یا زیرشمعدان» و «ذاقوته» اشاره شده است. در اکثر شمعدان‌ها، صفحه‌ای پایین‌تر از محل قرارگیری شمع در نظر گرفته می‌شده تا چربی گداخته حاصل از سوخت شمع بر روی آن ریخته و به پایین سرازیر نشود. بدین منظور در برخی از نمونه‌ها از سینی یا صفحه‌ای مجزا به‌عنوان «زیر شمعدان» استفاده می‌شده است. «ذاقوته» نیز که در اسناد آستان قدس به شکل «ذاقوته» نگاشته شده، «جایی باشد از شمع دان که بر آن شمع نصب کنند» (ابن خلف تبریزی، بی‌تا، ۵۶۸).

۲- قندیل‌ها

«در گذشته قندیل یکی از انواع وسایل روشنایی بوده که به‌صورت آویخته از سقف مورد استفاده قرار می‌گرفته است. بر روی لبه آنها چند قلاب و یا بر روی بدنه، سه دسته یا حلقه و در برخی موارد بیشتر است

تصویر ۴- پایه شمعدان برنجی با شیارهای مارپیچ در بدنه، ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر، واقف: خیرالنسا بنت استاد. مأخذ: (موزه آستان قدس رضوی)

آنها به وفور در اسناد دوره صفوی آمده است. با توجه به مستندات موجود پیه‌سوزها معمولاً مسی، برنجی یا طال و در اندازه‌ها و فرم‌های مختلفی بوده‌اند (اسناد شماره ۱، ۶۲۳۰۱، ۳۳۳۶۸، ۳۴۵۹۳، ۳۳۳۶۲، ۳۲۷۷۶). اطلاعات مندرج در برخی از اسناد حاکی از آن است که احتمالاً برخی از وسایل روشنایی که امروزه ما آنها را با عنوان شمعدان می‌شناسیم، در واقع نوعی پیه‌سوز هستند. به‌عنوان مثال در سندی به‌شماره ۶۲۳۰۱ متعلق به سال ۶۸-۱۰۶۷ قمری در ثبت مشخصات پیه‌سوزی وقفی آمده است: «شمعدان پیه‌سوز مشبک کنده‌کاری». همچنین در میان پایه شمعدان‌های صفوی موزه آستان قدس رضوی، پایه شمعدانی وقفی وجود دارد که با توجه به مضمون کتیبه آن احتمال می‌رود پیه‌سوز بوده باشد (تصویر ۸). کتیبه آن عبارت است از: «وقف کرد این بیه [پیه] سوز را ز فتح‌باب سلطانتلی پیک [پیک] کشته در آستانه مقدسه متبر که مطهره امام علی این [ابن] موسی رضا بشرط آنکه از آستانه بیرون نبرند و نخرند و نفروشدند و طمع نکنند و خلاف کننده بلعنت خدا [خدا] و نفرین رسول فتار اگر فتار] شود. سنه ۱۰۲۶».

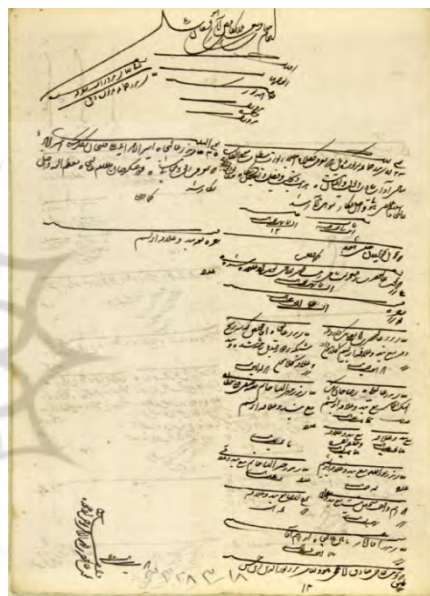
۴- فانوس‌ها

دهخدا در تعریف فانوس آورده است: «هر چراغی که جهت روشن کردن مسافت زیادی بر بالای بلندی مانند منار و جز آن، نصب کنند. آلتی که از مواد غیر حاجب نور سازند. خواه آن ماده شیشه و بلور باشد یا کاغذ یا پارچه و در آن چراغ گذارند تا از باد محفوظ بماند» (دهخدا به نقل از ناظم‌الاطباء، ۱۳۷۳، ۱۴۹۵۲). فانوس‌ها از جمله وسایل روشنایی هستند که اسامی آنها را می‌توان در اسناد روشنایی آستان قدس رضوی در دوره صفوی مشاهده کرد. اما جز در مواردی انگشت‌شمار هیچ نوع اشاره‌ای به ویژگی‌های آنها از جمله جنس، شکل و فرم و تزئینات در اسناد نشده است. تنها در سندی به‌شماره ۳۴۸۷۴ (۱۴-۱۱۱۳ قمری) از «فانوس دو لوله سرپوش‌دار» نام برده شده که به نظر می‌رسد محل قرارگیری شمع یا فتیله آن دوقسمتی بوده است. در اسناد دیگری نیز به‌شماره ۳۲۶۰۶ سنه ۱۱۰۳ قمری و ۳۲۷۷۶ سنه ۹۶-۱۰۹۵ قمری از «فانوس پس پشت مبارک» نام برده شده که نشان‌دهنده مکان نصب فانوس در حرم رضوی است.

(تصویر ۶). قندیل مفرغی مشبک تنها نمونه قندیل باقی مانده از دوره صفوی است که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (تصویر ۷). فرم این قندیل گلدانی و به شیوه ریخته‌گری و مشبک به روش موم گمشده ساخته شده است. نقوش اسلیمی، نقش حاکم بر این قندیل است که در قسمت‌هایی از بدنه مشبک‌کاری شده و در مرکز بدنه در دو ردیف قلمزنی شده است. زمینه قسمت قلمزنی شده نیز با رنگ‌های قرمز، لیمویی، سبز و زرشکی نقاشی شده است. پایه این قندیل از محل اتصال به بدنه شکسته و مفقود شده است (قدوسی، ۱۳۹۰، ۸۰).

۳- پیه‌سوزها

در لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه پیه‌سوز آمده است: «قسمی چراغ دارای فتیله پنبه‌ای که فتیله آن درون روغن پیه باشد و با شعله‌ای کم‌نور سوزد و دود از آن خیزد». پیه‌سوزها از جمله وسایل روشنایی هستند که اسامی

تصویر ۶- فهرستی از قندیل‌های وقفی حرم در سال ۱۱۱۱ ه. ق. مأخذ: (مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

تصویر ۸- پیه‌سوز برنجی (پایه شمعدان) صفوی، قطر دهانه ۱۴ سانتی‌متر. مأخذ: (موزه آستان قدس رضوی)

تصویر ۷- قندیل مفرغی مشبک دوره صفوی. مأخذ: (موزه آستان قدس رضوی)

شمع) را به صورت خالص و تصفیه شده تهیه کنند به همین جهت از چربی‌های طبیعی و ناخالص استفاده می‌کردند. از این رو شمع‌های قدیم بوی بدی داشته و به هنگام سوخت دود زیادی ایجاد می‌کرده و اشک زیادی داشته است و به دلیل آنکه فتیله را نسوز نمی‌کردند، بعد از روشن شدن شمع، فتیله کج می‌شد و دود می‌کرد. به همین دلیل احتیاج به مقراض (قیچی) داشتند تا سر سوخته فتیله را بچینند» (شهبازیان، ۱۳۴۶، ۱۰۲-۱۰۳). همچنین «به سر نیم‌سوخته فتیله شمع و چراغ «گل» گفته می‌شود» (دهخدا، ۱۳۷۳، ۱۹۱۹۱). بر این اساس به مقراض‌هایی که برای چیدن سر فتیله سوخته مورد استفاده قرار می‌گرفتند «گل‌گیر» می‌گفتند. گل‌گیرها دارای دو بخش دسته و تیغه هستند و عملکرد و فرم آنها مانند قیچی است. معمولاً بر روی تیغه‌ها محفظه‌ای جهت جمع‌آوری فتیله‌های سوخته نصب می‌شده است (تصاویر ۹-۱۰). در اسناد دوره صفوی از گل‌گیرها با عنوان «مقراض» یاد شده است. این مقراض‌ها معمولاً از جنس فولادی و یا نقره‌ای بوده‌اند (سند شماره ۳۲۷۷۶). امروزه مجموعه منحصر به فرد از هفت گلگیر دوره صفوی در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. در دو مورد از این مجموعه، تعلق به دوره صفوی جای تردید دارد. پنج عدد مقراض دیگر، «از نظر فرم، شکل محفظه، تزئینات، کتیبه وقف، نقوش گیاهی و اسلیمی مشابه هم هستند و تفاوت اصلی آنها در تعداد و شکل قاب‌های مشبک اسلیمی محفظه و کتیبه مرتبط با کشیک اول تا پنجم است که بر پشت دسته کنده کاری شده‌اند. از متن کتیبه وقف آنها چنین برداشت می‌شود که واقف آنها شخصی به نام «مسیح» بوده است. با توجه به آن که در *طومار علیشاهی* به حضور پنج کشیک در آستانه اشاره شده که بعدها در دوره نادرشاه افشار به سه کشیک و مجدداً به پنج کشیک تغییر یافته است، چنین استنباط می‌شود که هر یک از این گل‌گیرها در خدمت یک کشیک بوده و با کنده کاری عبارات کشیک اول الی کشیک پنجم، نیاز به جابه‌جایی گل‌گیرها به هنگام تعویض نوبت کاری کشیک‌ها نبوده است» (قدوسی، ۱۳۹۰، ۱۱۸).

تصویر ۱۰- کتیبه کشیک دوم (دوم) بر روی گل‌گیر فولادی صفوی. مأخذ: موزه آستان قدس رضوی

۵-چهل چراغ‌ها/لوسترها
چهل چراغ و لوستر را می‌توان از انواع جارهای آویز محسوب کرد. جار، چراغ‌های چند شاخه به دو شکل زمینی یا پایه‌دار و آویز هستند که در انتهای هر شاخه محلی برای قرارگیری شمع تعبیه شده است (قدوسی، ۱۳۹۰، ۵۵). هر چند که اسامی چهل چراغ‌ها و لوسترها در اسناد صفوی آمده است اما به ندرت به مشخصات آنها اشاره شده است. در سند شماره ۳۲۱۶۸، به تاریخ ۱۰۶۹ قمری، از لوسترهایی با تزئینات «نقره خیاره‌دار» و «نقره کوب قبه‌دار» نام برده شده است. در برخی از موارد نیز به قطعات جانبی چهل چراغ‌ها مانند «سینی چهل چراغ» و در مواردی به مکان نصب آنها «چهل چراغ دارالسیاده» اشاره شده است.

۶- مشعل‌ها

«در دوره صفوی مشعل عبارت از میله بلندی بود که در بالای آن محفظه مشبکی نصب شده بود. پارچه‌ای که به روغن و نفت آغشته بود داخل آن قرار می‌گرفت. این مشعل‌ها یا توسط افرادی حمل می‌شد و یا در جایی نصب می‌گردید» (گرگانی، ۱۳۷۶، ۵۴). مشعل‌ها از متداول‌ترین وسایل روشنایی حرم در دوره صفوی بودند که احتمالاً بیشتر جهت روشنایی رواق‌ها، صحن‌ها و فضاها باز استفاده می‌شدند. نام مشعل‌ها و تأمین سوخت آنها را به تعدد می‌توان در اسناد مشاهده کرد اما به ندرت در ارتباط با مشخصات آنها اطلاعاتی ثبت شده است. در مواردی به جنس مشعل‌ها و یا مکان استقرار آنها اشاره شده است. مانند سند شماره ۳۴۳۷۱ به تاریخ ۱۱۱۴-۱۵ قمری، که به «مشعل برنجی» و «سرمشعل آهنی» اشاره کرده است. همچنین چهار مشعلی که دم ایوان طلا، کفشکن ایوان طلا، درب خیابان علیا و درب خیابان سفلی نصب بودند و سوخت آنها از محل وقف‌نامه عباسقلی خان شاملو، بیگلربیگی خراسان تأمین می‌شد.

۷- گل‌گیرها

«با تمام اهمیتی که شمع در قدیم داشته صنعت شمع‌سازی پیشرفته نبوده است زیرا نمی‌توانسته‌اند چربی لازم (از مواد مورد نیاز برای ساخت

تصویر ۹- گل‌گیر (مقراض) فولادی صفوی با برج صفحه برنجی بر دیواره داخلی محفظه، طول ۲۹ سانتی‌متر. مأخذ: موزه آستان قدس رضوی

نتیجه

و مشاغل مختلف به منظور تأمین آسایش زائرین و ایجاد شرایط مناسب جهت به‌جای آوردن آداب زیارت شد. در این میان تأمین نور و روشنایی حرم مطهر از الزاماتی بود که بسیار مورد توجه متولیان و متصدیان امور

سیاست مذهبی صفویان و نهادینه کردن مذهب تشیع در ایران، توسعه و گسترش حرم امام رضا (ع) و طبع آن تعدد زائران را در پی داشت. این امر خود باعث توسعه تشکیلات اداری آستان قدس و شکل‌گیری بخش‌ها

هر بخش مانند صاحب جمع شماعی خانه و صاحب جمع عصار خانه بوده است. با توجه به وظایف هر یک از بخش‌ها مشاغل مختلفی مانند عصار، شماع، مشعل دار برای آنها تعریف می‌شده که زیر نظر صاحب جمعان فعالیت می‌کردند. کلیه بخش‌ها و مشاغل مرتبط با روشنایی نیز زیر نظر مشرف روشنایی و تولیت وقت فعالیت می‌کردند.

تهیه و تدارک روشنایی حرم در دوره صفوی شامل تأمین مواد روشنایی و وسایل و لوازم روشنایی می‌شده است. مواد روشنایی رایج در این دوره شامل انواع روغن‌ها مانند پیه، روغن کنجد، انواع شمع‌ها مانند شمع زرد، شمع کافوری، شمع پیه، موم و فیتیله بوده است. بررسی اسناد و منابع تاریخی و همچنین وسایل روشنایی موجود در موزه و خزانه آستان قدس رضوی نشان می‌دهد که جهت برپایی روشنایی در حرم مطهر از انواع وسایل و لوازم روشنایی رایج در دوره صفوی استفاده می‌شد. انواع شمعدان‌ها، قندیل‌ها، مشعل‌ها، پیه‌سوزها، فانوس‌ها، چهل چراغ‌ها و لوسترها و گل‌گیرها از متداول‌ترین اشیاء روشنایی مورد استفاده بوده‌اند. مطابق مستندات موجود در ساخت اکثر اشیاء روشنایی از انواع فلزات طلا، نقره، فولاد، مس، برنج، آهن و طال استفاده شده است. در بسیاری از موارد محل استقرار وسایل روشنایی و حتی نوع آنها مشخص بوده است. مانند چهار شمعدان نقره در چهار گوشه ضریح، دو مشعل دم ایوان طلا و کفشکن ایوان طلا و مشعل‌های درب خیابان علیا و درب خیابان سفلی.

آستان مقدس امام رضا (ع) قرار گرفت. هزینه‌های روشنایی، منابع تأمین هزینه‌ها، وسایل و مواد روشنایی و بخش‌های اداری و مشاغل روشنایی اصلی‌ترین موضوعاتی هستند که محتوای اسناد روشنایی حرم را در دوره صفوی تشکیل می‌دهند. در این میان بیشترین فراوانی موضوعی مرتبط با هزینه‌های روشنایی و منابع تأمین آن است. براساس مستندات موجود نذورات و موقوفات پشتوانه اصلی روشنایی حرم بوده‌اند. وقف روشنایی به دو صورت غیرمستقیم و مستقیم انجام می‌شده است. در روش غیرمستقیم رقبه‌ای از طرف واقف وقف حرم شده تا از طریق درآمدهای حاصل از موقوفه، روشنایی حرم تأمین شود. در این راستا ۲۵ وقف‌نامه از دوره صفوی شناسایی گردید که بر تأمین سوخت مورد نیاز جهت روشنایی حرم وقف شده‌اند. در شیوه مستقیم نیز مواد و یا وسایل روشنایی توسط واقف به صورت مستقیم وقف بر حرم رضوی می‌شده است. بررسی جایگاه اجتماعی واقفان نشان می‌دهد که طبقات مختلف اجتماعی در این امر شرکت داشته‌اند، مانند سلاطین و صاحب‌منصبان، حاکمان ولایات، نظامیان و متصدیان و کارکنان آستان قدس و حتی عامه مردم. با توجه به گسترش بیش از پیش حرم رضوی در دوره صفوی، تأمین روشنایی حرم و مدیریت امور مرتبط با آن مستلزم داشتن تشکیلاتی منظم بود. وجود بخش‌هایی مانند «مشعل‌خانه»، «شماعی‌خانه»، «چراغخانه» و «عصارخانه» در ساختار سازمانی آستان قدس در دوره صفوی نشان از این الزام دارد. معمولاً وظیفه مدیریت بخش‌های فوق بر عهده صاحب جمعان

پی‌نوشت‌ها

۱. امیر نصر بن احمد از پادشاهان سامانی است که از حدود سال‌های ۳۰۱ تا ۳۳۱ قمری سلطنت می‌کرده است.
۲. شیخ محمد عارف مشهور به پیر پالان دوز از عرفای دوره صفوی بوده است. نمای اولیه بقعه آرامگاه مربوط به دوره صفوی و از کارهای سلطان محمد خدابنده است (حقایق شیرین، ۱۳۸۵، ۱۲۵).
۳. رقبه به کوچک‌ترین واحد شمارش املاک موقوفه اطلاق می‌شود هر موقوفه یا مکان مذهبی ممکن است دارای یک یا چند رقبه باشد.
۴. «هر یک از مثلث‌ها یا مربع‌هایی که نزدیک به هم در بالای قصر یا دیوار گرد قلعه و شهر بنا کنند» (دهخدا، ذیل شرفه).
۵. علاقه «هر چیز که بدان چیزی را آویزند» (دهخدا به نقل از منتهی‌الآرب، ۱۳۷۳، ۱۴۱۴).

فهرست منابع

- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب‌السیرفی اخبار افراد بشر* (جلد سوم)، مصحح: دکتر محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات خیام، دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، *تخت‌نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- سلطانی، منا و سید حسن احمدی (۱۳۷۹)، وقف فرش به حرم مطهر امام رضا (ع)، پیشینه و شیوه‌ها (از صفویه تا اواخر قاجاریه)، فصلنامه مشکوه، شماره پیاپی ۱۳۸، ۱۲۴-۱۳۹.
- سمیعا، میرزا (۱۳۶۸)، *تذکره‌الملوک و سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک*، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی و ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر.
- سوزنچی کاشانی، علی و علی ثابت‌نیا (۱۳۸۱)، معرفی مجموعه اسناد روشنایی حرم مطهر و اماکن وابسته در دوره قاجار، *دفتر اسناد* (جلد ۱)، مشهد: سازمان کتابخانه، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- شیرین، علی اکبر (۱۳۴۶)، چند نمونه از نفائس موزه آستان قدس. *نامه آستان قدس*، (۱)، ۹۷-۱۰۴.
- طلایی، زهرا (۱۳۹۷)، سیاست مذهبی صفویان و پیامد آن بر توسعه موقوفات حرم امام رضا (ع)، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، معاونت پژوهش و فن‌آوری دانشگاه اصفهان، (۱)، ۳۷-۱۲۹-۱۵۲.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۷۵)، *زندگانی شاه‌عباس اول* (جلد سوم). تهران: انتشارات علمی.
- قدوسی، روح‌افزا (۱۳۹۰)، بررسی و مقایسه روشنایی و اشیاء مربوطه در حرم مطهر امام رضا (ع)، دوره‌های صفوی و قاجار، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی*، دانشگاه هنر.
- معاونت تبلیغات و ارتباطات اسلامی آستان قدس رضوی (۱۳۸۵)، *حقایق شیرین: گزارش عملکرد آستان قدس رضوی، توسعه و عمران حرم مطهر حضرت رضا (ع)*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- کفیلی، حشمت (۱۳۹۱)، پایه شمعدان دارالشفاء امام رضا (ع) در دوره صفوی، فصلنامه مشکوه، شماره ۱۱۶، ۱۰۶-۱۲۰.
- گراگانی، مهرانه (۱۳۷۶)، ابزار روشنایی در هنر اسلامی و نور در معماری ایران،

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۰)، *سفرنامه ابن بطوطه* (جلد اول)، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: انتشارات آگاه.
- ابن خلف تبریزی، محمدحسین (بی‌تا)، *برهان قاطع*، تهران: موسسه مطبوعاتی فریدون علمی.
- ترکمان، اسکندربیک (۱۳۸۲)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (جلد اول)، زیر نظر ایرج افشار، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر.
- جلالیان، سعیده (۱۳۸۹)، روایت اسناد از پیشینه روشنایی و تأمین سوخت در حرم مطهر و اماکن متبرکه (تأمیلی بر نهادهای این حوزه در روزگار صفوی و افشار)، *دانشورز (نشریه فرهنگی و اطلاع‌رسانی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)*، (۷۳)، ۲۰-۲۱.
- جلالیان، سعیده (۱۳۹۷)، سیر تحول روشنایی در بارگاه رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر، مطالعه موردی ضریح مطهر، *فصلنامه مشکوه*، (۳۷)، ۱۴۰-۱۲۸-۹۱.
- حاتمی، فاطمه (۱۳۸۵)، قندیل نماد نور الهی، *وقف میراث جاویدان*، شماره ۵۴، ۵۱-۶۸.

فصلنامه علمی و فرهنگی میراث فرهنگی، شماره ۱۷، ۴۹-۵۵.
 همدانی مستوفی، اسماعیل (۱۳۱۷ ه.ق)، آثار الرضویه، نسخه چاپ سنگی
 اداره مخطوطات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی،
 شماره ۶۱۵۰ (چاپ سنگی).
 منجم‌باشی، عبدالمؤمن بن ابوالقاسم الحسینی (بی‌تا)، کتابچه موقوفات
 آستان قدس (نسخه خطی)، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان
 قدس رضوی، اداره مخطوطات، شماره ۸۵۵۷.
 مؤتمن، علی (۱۳۴۸)، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: انتشارات
 آستان قدس.
 مولوی، عبدالحمید (۱۳۵۳)، پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس
 رضوی (۷ جلد)، مشهد، نسخه تایپی ثبت‌شده در اداره مخطوطات کتابخانه
 آستان قدس رضوی با شماره عمومی از شماره: ۵۸۵۰۴ الی ۵۸۵۱۰.

